

De veerkracht van de Brabantse economie

De veerkracht van de Brabantse economie

*De Kamers van Koophandel en de kracht van
netwerken [1840-2015]*

HARRY LINTSEN EN JAN KORSTEN

Zuidelijk
Historisch
Contact

Hilversum, Verloren 2017
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
Stichting Antoon Kersten Fonds.

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:
Stichting Historie der Techniek, Eindhoven.

Voor informatie, abonnementen en bestellingen:
www.uitgeverij-zhc.nl
www.verloren.nl

Afbeeldingen op het omslag: A2 Randweg Eindhoven, 2010 (Beeldbank Rijkswaterstaat, inv. nr. JVH_2588, beeldbank.rws.nl, Rijkswaterstaat/Joop van Houdt); leerlingen van de LEAO in Tilburg (p. 63); Kennispoort TU/e (p. 140); bedrijvendag Kamer van Koophandel, 1985 (p. 124); fabriek van DAF in Eindhoven (p. 55); de Python in de Efteling (p. 110); de Moerdijkbrug, 1978 (p. 90); het Brabantse Provinciehuis in 's-Hertogenbosch (p. 140).

ISBN 978-90-8704-664-4

© Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Afkortingen	7
Voorwoord	9
Ten geleide	11
Proloog	13
Het wonder	13
De Kamers van Koophandel	14
1 De grote overgang. Brabant en de ontwakende Kamers [1840-1940]	17
1.1 De eerste Kamers	17
1.2 's-Hertogenbosch	19
1.3 Tilburg	23
1.4 Breda	26
1.5 Eindhoven	28
1.6 Overall Kamers in Brabant	30
1.7 Geen grote invloed, wel lokaal 'weefwerk'	33
1.8 De twee wetten van 1921	36
1.9 De grote overgang en de ontwakende Kamers	38
2 Oorlog en wederopbouw. Kamers met prestige [1940-1970]	51
2.1 De oorlog en de eerste jaren daarna	51
2.2 De uitdagingen in de vier regio's	54
2.3 De Bossche Kamer: nieuwe bedrijvigheid en onderwijs	57
2.3.1 Nieuwe bedrijvigheid	59
2.3.2 Beroepsonderwijs	62
2.3.3 'Efficiencymindedness'	64
2.3.4 De netwerkorganisatie met invloed	67
2.4 De Kamers van Tilburg en Waalwijk: de teloorgang van de wol-, leer- en schoenindustrie	68
2.4.1 Wel woorden, geen daden	68
2.4.2 Verhulde problematiek en 'padafhankelijkheid'	71
2.4.3 Keerpunt	73
2.4.4 Een moeizame transitie	75
2.5 De Eindhovense Kamer: Philips en nog veel meer	75
2.6 De Bredase Kamer: nieuwe kansen	80

2.7	Vier regio's in transitie	83
3	Drama en transitie. De Kamers en de kracht van netwerken [1970-2015]	91
3.1	Crisis in meervoud	91
3.2	West-Brabant en de vormgeving van de Rijn-Schelde Delta	93
3.2.1	Industrie	94
3.2.2	Commerciële dienstverlening	97
3.2.3	De Rijn-Schelde Delta	99
3.3	Zuidoost-Brabant en de geboorte van Brainport	101
3.4	Midden-Brabant, brede bedrijvigheid en recreatie	106
3.4.1	Recreatie als zwaartepunt	109
3.4.2	Een korte crisis en een teleurstellend programma	111
3.5	Noordoost-Brabant, het milieu en De Rietvelden	112
3.5.1	Het milieu	113
3.5.2	De Rietvelden	116
3.5.3	Stoppen op het hoogtepunt	118
3.6	Brabantse Kamers, krachtige netwerken en economische kentering	118
4	Kamers in actie. Een dwarsdoorsnede	125
4.1	Wetswijzigingen, taakuitbreiding en schaalvergroting	125
4.2	Uitvoerder van wetten	127
4.3	Voorlichter en adviseur	129
4.4	Gangmaker in de regio	131
4.5	Het Provinciaal Samenwerkingskantoor Kamer van Koophandel Noord-Brabant (PSK) en het milieu	134
5	De paradox. De opheffing van de autonome, regionale Kamers	141
5.1	De paradox	141
5.2	Het rapport Berenschot	145
5.3	Chaos en impasse	147
5.4	De gecentraliseerde Kamer van Koophandel	151
	Epiloog. Noord-Brabant en de kracht van netwerken	155
	Lijst van archivalia	159
	Literatuur	162
	Register	167
	Over de auteurs	175

Afkortingen

AOW	Algemene Ouderdomswet
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch
BIM	Bossche Industriegebouwen Maatschappij
BSB	Stichting Bodemsanering in gebruik zijnde Bedrijventerreinen
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
ETIN	Economisch-Technologisch Instituut voor Noord-Brabant
inv.nr.	inventarisnummer
IOV	Instituut voor Onderzoek en Voorlichting op het gebied van bedrijfs- en bestuursefficiency
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KvK	Kamer van Koophandel
MEI	Maatschappij tot Exploitatie van Industriegebouwen
NIVE	Nederlands Instituut voor Efficiency
NL-AsdIISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
NL-HtBHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch
NV Rede	NV Regionaal Economische Dienst Eindhoven
p.	pagina
PSK	Provinciaal Samenwerkingsorgaan Kamer van Koophandel Noord-Brabant
REAP	Regionaal Economisch Actieprogramma
REWIN	Regionale Ontwikkelingsmaatschappij West-Brabant
RiVu	Ondernemingsvereniging van het bedrijventerrein De Rietvelden/De Vutter te 's-Hertogenbosch
SER	Sociaal-Economische Raad
SIG	Stichting 's-Hertogenbossche Industriegebouwen 1946

Voorwoord

De economie van de provincie Noord-Brabant is de afgelopen twee eeuwen enorm gegroeid, gediversifieerd en geïnternationaliseerd. Sinds 1841 hebben in de provincie veertien autonome Kamers van Koophandel (en Fabrieken) gefunctioneerd. Door samenwerking en door wetsaanpassingen is dit aantal in de loop der jaren teruggebracht tot twee Kamers in 2008 en is de autonomie van de Kamers steeds meer beperkt.

In 2014 zijn alle Kamers in Nederland door nieuwe wetgeving samengevoegd tot één Kamer van Koophandel en is deze Kamer feitelijk een uitvoeringsorganisatie van het Ministerie van Economische Zaken geworden. Hiermee is een lange periode afgesloten waarin vele ondernemers zich via ‘hun’ Kamer inzetten voor verbetering en versterking van de economie door bij te dragen aan een veelheid van studies, overleggen, lobbytrajecten en dergelijke.

De ingrijpende wijziging in de structuur en in de taken van de Kamer van Koophandel en de afsluiting van die lange periode van ondernemersbetrokkenheid waren voor het Bestuur van het Antoon Kersten Fonds aanleiding om aan de Stichting Historie der Techniek te vragen een onderzoek te doen naar de rol van de Brabantse Kamers van Koophandel ten aanzien van de versterking van de economie in de provincie Noord-Brabant.

Het Antoon Kersten Fonds werd in 1975 opgericht ter gelegenheid van het afscheid van Antoon Kersten als voorzitter van de Kamer Zuid Oost Brabant. De doelstelling van het Fonds betreft ‘[...] de bevordering van sociaal-economische studies en publicaties over het bedrijfsleven in Zuid Oost Brabant [...]’. Bij deze studie heeft het bestuur gemeend de doelstelling geheel in de geest van de naamgever ruim te mogen interpreteren. In de loop van haar ruim veertigjarig bestaan heeft het Fonds bijgedragen aan een aantal studies en publicaties. Met deze – laatste – studie en publicatie wordt ook het bestaan van het Antoon Kersten Fonds afgerond en beëindigd.

Wij zijn de onderzoekers, de opstellers van de publicatie en de leden van de begeleidingscommissie zeer erkentelijk voor hun gedegen werk!

Stichting Antoon Kersten Fonds
Ton Nelissen
Bestuurslid en oud-voorzitter Kamer van Koophandel Brabant

Ten geleide

Het bestuur van de Kamer van Koophandel Brabant nodigde in 2013 de Stichting Historie der Techniek (SHT) uit om een historische studie voor te bereiden naar de rol van de Kamers van Koophandel en Fabrieken (KvK's) in Noord-Brabant. Aanleiding was de naderende opheffing van de autonome, regionale KvK's door een ingrijpende, landelijke reorganisatie. Een wetsvoorstel dat dit regelde, was aan de Tweede Kamer aangeboden en zou in 2014 van kracht worden. De autonome, regionale Kamers zouden opgaan in één Kamer van Koophandel Nederland, waarin tevens het innovatiecentrum Syntens werd opgenomen.

Het bestaan van een instituut met een lange geschiedenis liep daarmee ten einde. De algemene vraag van het bestuur was: *Welke rol hebben de Kamers in het verleden gespeeld in de sociaal-economische ontwikkeling van Noord-Brabant?* Met als achterliggende vraag: *Wat gaat er verloren met het verdwijnen van de KvK's en hoe kan dat verlies opgevangen worden?*

Harry Lintsen en Giel van Hooff deden de voorstudie. Het onderzoek zelf ging in 2014 van start en werd verricht door Harry Lintsen en Jan Korsten. De Stichting Antoon Kersten Fonds verstreekte hiervoor een subsidie. Een commissie begeleidde het project. Deze bestond uit Mila Davids (Technische Universiteit Eindhoven) (voorzitter), Arnoud-Jan Bijsterveld (Tilburg University), Eric Berkers (Stichting Historie der Techniek), Ton Nelissen (Antoon Kersten Fonds, oud-voorzitter KvK Brabant) en Joks Janssen (Provincie Noord-Brabant). Paul de Wildt (Antoon Kersten Fonds) en Jan van Vroenhoven (oud-bestuurslid KvK Brabant) werden aangetrokken als adviseurs. De organisatie was in handen van de Stichting Historie der Techniek.

Het onderzoek naar de Brabantse Kamers is geen klassieke institutionele geschiedenis geworden. De centrale focus is niet de juridische, organisatorische, personele en financiële ontwikkeling van de Kamers van Koophandel. Deze zaken komen zeker aan de orde, maar steeds in relatie tot de sociaal-economische ontwikkeling van de vier Brabantse regio's: West-Brabant (Breda en omgeving), Midden-Brabant (rond Tilburg), Noordoost-Brabant (met 's-Hertogenbosch als centrum) en Zuidoost-Brabant (regio Eindhoven). Die vier regio's waren grosso modo ook lange tijd het werkgebied van vier Brabantse Kamers.

Regio's mogen zich in een bijzondere belangstelling verheugen. De internationale concurrentie speelt zich eerder af tussen bedrijven in specifieke regio's dan tussen landen. De invloed van de nationale staat op de concurrentieverhoudingen neemt af, terwijl die van de Europese Unie en van de regio's toeneemt. In het onderzoek naar de Brabantse Kamers gaat het erom inzicht te verwerven in factoren die de regionale sociaal-economische ontwikkelingen bepalen.

Het onderzoek heeft een aantal beperkingen. Allereerst worden niet alle facetten belicht die van belang zijn voor de sociaal-economische ontwikkelingen in de vier regio's, maar die thema's waarbij de Brabantse Kamers een rol spelen. Op de tweede plaats is dit boek in belangrijke mate gebaseerd op de jaarverslagen van de Brabantse Kamers. De bronnen zijn dus aan de eenzijdige kant. Het beeld van de Kamers – althans voor de periode na de Tweede Wereldoorlog – is daardoor in tamelijk rozige tinten geschetst. Voor een evenwichtiger beeld is een uitgebreid onderzoek nodig in de archieven van relevante actoren zoals gemeentelijke instanties, werkgeversorganisaties, onderwijsinstellingen en pressiegroepen. Op de derde plaats krijgen – mede door de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal – de grote gemeenten in de vier Brabantse regio's ('s-Hertogenbosch, Eindhoven, Tilburg en Breda) de meeste aandacht. Kleinere gemeenten zoals Waalwijk, Oss, Veghel, Oosterhout en Etten-Leur komen niet of nauwelijks ter sprake.

De auteurs zijn zich van deze drie beperkingen bewust. De beperkte middelen die voor het onderzoek naar de Brabantse Kamers over een lange periode (1840-2015) beschikbaar waren, maakten een bredere onderzoeksopzet niet mogelijk. Dit boek moet dan ook worden gezien als basis voor verder onderzoek.

De onderzoekers zijn de leden van de begeleidingscommissie en de twee adviseurs erkentelijk voor hun commentaar op de werkdocumenten en het manuscript. Zonder hun inbreng was het voor ons niet mogelijk geweest om in zo'n korte tijd greep te krijgen op de geschiedenis van de Kamers in relatie tot de geschiedenis van Noord-Brabant. De onderzoekers hebben verschillende malen gesproken met Theo van de Laar (Algemeen secretaris Provinciaal Samenwerkingsorgaan Kamers van Koophandel Noord-Brabant), Willem Vetter (voormalig senior beleidsadviseur KvK Brabant) en Marijke Rikze (voormalig senior beleidsadviseur KvK Brabant). Zij hielpen ons orde te brengen in de grote variëteit en vaak weinig zichtbare activiteiten van een Kamer. Bovendien voorzagen Van de Laar en Rikze het manuscript van kritische kanttekeningen. Roelof Waaijman, statistisch onderzoeker van het Centraal Bureau voor de Statistiek, reikte ons veel van het statistisch materiaal aan, dat wij bewerkten tot voor dit onderzoek relevante tabellen. Tot slot hebben we Piet Pellenbarg, emeritus hoogleraar Economische Geografie van de Rijksuniversiteit Groningen, gevraagd commentaar te leveren op onderdelen van het manuscript in relatie tot het vakgebied van de economische geografie (zie hoofdstuk 5). De tekst blijft natuurlijk geheel de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Harry Lintsen en Jan Korsten
Stichting Historie der Techniek
juli 2016

Proloog

Het wonder

In 2014 inspireerde Wim van de Donk, commissaris van de Koning in Noord-Brabant, een groot aantal auteurs om een bijdrage te leveren aan *Het Nieuwste Brabant*. In dit monumentaal boekwerk staat een opmerkelijk essay van de Utrechtse onderzoeker Paul Brusse.¹ Hij heeft het over ‘het wonder van Brabant’, de wederopstanding van de Brabantse economie in de afgelopen decennia.

Brusse beschrijft hoe Noord-Brabant na een proces van ettelijke eeuwen een echte industrieprovincie werd. De bedrijfstakken textiel, leer, voedings- en genotmiddelen hadden lange tijd gedomineerd. Vanaf het begin van de twintigste eeuw was daar de metaal bijgekomen. Deze had in de loop van de decennia zo’n tachtigduizend arbeidsplaatsen gecreëerd en de provincie het beeld van de maakindustrie gegeven, waar kachels, wasmachines, kinderfietsen, auto’s, gloeilampen, radio’s en vele andere goederen werden geproduceerd. Philips was in die ontwikkeling de hoofdrolspeler. Overigens groeide ook de dienstensector. Deels had de economische groei te maken met de toenemende industriële bedrijvigheid, waarvan de producten vervoerd en verhandeld moesten worden. Ook was zij te danken aan de stijgende vraag naar consumptiegoederen, waarvan winkeliers en het grootwinkelbedrijf profiteerden. Tot slot ging het om een toename van overheidsambtenaren, onderwijzers, leraren en medisch personeel. De groei van de werkgelegenheid in industrie en diensten ving de sterke afname van de werkgelegenheid in de landbouw op. Wat zij ook moest opvangen was de bevolkingsgroei. Noord-Brabant kende na de Tweede Wereldoorlog de hoogste bevolkingsgroei van Nederland. De succesvolle, economische heroriëntatie maakte Noord-Brabant tot een welvarende provincie.

De jaren zeventig en tachtig brachten echter een dramatische omslag. De industrie ging structureel achteruit en de economie kwam in een conjuncturele depressie terecht. De textiel-, leer-, schoenen- en sigarenindustrie werden grotendeels weggevaagd. Ook Philips bood minder werk, waardoor eveneens het werk bij de toeleveranciers terugliep. Brabant bleef relatief gezien tot de meest geïndustrialiseerde provincies van Nederland behoren, maar de industriële werkgelegenheid liep vanaf de jaren zeventig terug van 61% in 1971 naar 19% in 2011. Noord-Brabant had het rond 1980 zeer zwaar. Echter, zo schrijft Brusse:

¹ Brusse, ‘Van achterstand naar voorsprong’.

[...] ze herpakte zich. In de eerste helft van de jaren tachtig was de werkloosheid hoog, maar in 2010 op het laagste niveau sinds 1981. Tussen 1970 en 1990 groeide de economie sneller dan in Nederland [...]. Dat mag een bijzondere prestatie en misschien wel een wonder heten voor een gewest dat zo'n grote overgang meemaakte.²

Brusse blijft echter het antwoord schuldig op de vraag hoe dat wonder zich heeft kunnen voltrekken:

[...] vele factoren hebben bijgedragen. Welke dat waren en in welke mate ze daaraan bijgedragen hebben, moet nader onderzocht worden. Dat is temeer van belang omdat de regio de toekomst heeft als gevolg van de Europese eenwording, de afnemende betekenis van de nationale staat en de toenemende mondialisering van de economie. Bovendien lijkt het Brabantse wonder te zijn uitgewerkt. Tussen 2000 en 2010 groeide de economie hier trager dan gemiddeld.³

Voor zover Brusse oorzaken noemt, wijst hij op de rol van ondernemerschap, van de rijksoverheid en van vestigingsfactoren zoals bereikbaarheid en scholing. Ook de historische wortels van de economie vindt hij van belang, zoals bijvoorbeeld de aanwezigheid van Philips, die de bedrijvigheid van de Eindhovense regio sterk heeft beïnvloed.

De ambitie van dit boek is 'het wonder van Brabant' zo veel als mogelijk te verklaren. Daarbij beperken we ons niet tot de crisis en de opstanding in de afgelopen decennia. We gaan verder terug en beginnen bij de start van de Brabantse industrialisatie in de negentiende eeuw.

De Kamers van Koophandel

De ondertitel van dit boek is *De Kamers van Koophandel en de kracht van netwerken [1840-2015]*. Daarmee geven we aan dat we in dit boek de Brabantse economische ontwikkeling volgen vanuit het perspectief van de Kamers van Koophandel in Noord-Brabant en de netwerken die zij organiseerden. Kamers van Koophandel zijn belangenorganisaties voor het (lokale) bedrijfsleven. Zij werden in heel Nederland vanaf het begin van de negentiende eeuw opgericht en hadden tot 2014 een grote mate van autonomie. Door een wetwijziging raakten ze in dat jaar hun zelfstandige positie kwijt. Daarvoor in de plaats is één Kamer van Koophandel gekomen met het hoofdkantoor in Utrecht en achttien bijkantoren verspreid over het land. Deze ingrijpende reorganisatie was de aanleiding voor het Antoon Kersten Fonds om de geschiedenis van de Brabantse Kamers vast te leggen.

Die geschiedschrijving biedt voor de verklaring van 'het wonder van Brabant' belangrijke informatie. Zij geeft namelijk inzicht in de ontwikkeling van de Brabantse regio's. De Brabantse Kamers vervulden immers tijdens een groot deel van hun zelfstandig bestaan een regionale functie. De lokale economieën lopen daarom als rode draden door het boek. De oorzaak van 'het wonder van Brabant' moet volgens ons niet zozeer worden gezocht op provinciaal, maar op regionaal niveau. Brusse besteedt in zijn essay geregeld aandacht aan de Brabantse regio's zonder daar echter de verklaring te zoeken voor 'het wonder'.

Als over 'het wonder van Brabant' wordt gesproken, wordt vaak aan de regio Zuidoost-Brabant gedacht met Brainport Eindhoven als belangrijkste symbool.⁴ Brainport is het